

Humanitaarteadlane infoühiskonna raamatukogus¹

Piret Lotman (RiTo 13), Eesti Rahvusraamatukogu teadus- ja arenduskeskuse vanemteadur

Tõsiasi, et Eesti raamatukoguterminoloogias puudub mõiste humanitaarraamatukogu, viitab sellele, et Eesti raamatukogupoliitikas ei ole humanitaarraamatukogude probleemidele ja spetsiifikale tähelepanu pööratud.

Traditsiooniliselt on raamatukogu asutus, mis koondab mingi sootsiumi liikmete jaoks aktuaalset informatsiooni, olles ühelt poolt selle sootsiumi mälu ja väljendades teiselt poolt tema suhet ümbritsevasse maailma. Savitahvleile, papüürusrullidele, pärgamendile ja trükiraamatuisse salvestatud tekstid võivad säilida aastatuhandeid, olles omakorda väärtuslik teabeallikas eelkõige keele-, kirjandus- ja kunstiteadlastele, ajaloolastele ning filosoofidele ehk teisisõnu humanitaarteadlastele.

Humanitaarteadused on traditsiooniliselt seotud sajandite vältel kujunenud klassikalise raamatukoguga, mida võib käsitada trükiste arhiivina. Niisuguse arhiivitüüpi raamatukogu komplekteerimine ja ülalpidamine muutub trükitoodangu kasvades üha kulukamaks, ruume ja aega nõudvamaks. Inglise uurija Ian Willison osutab ka üleilmsele suunitlusele – finantsedule orienteeritud ühiskonnad suhtuvad humanitaarsetesse institutsioonidesse, sealhulgas raamatukogudesse, varjamatu vaenulikkusega (Volodin 2002, 112–113).

Humanitaarraamatukogu mõiste

Eestikeelses raamatukoguterminoloogias puudub mõiste humanitaarraamatukogu. Teadusraamatukoguks tõlgitakse nii saksakeelne *wissenschaftliche Bibliothek* kui ka *Forschungsbibliothek*. Viimase all mõeldakse raamatukogu, mis kogub ja säilitab võimalikult ammendavalt mingi valdkonna uurimiseks vajalikku kirjandust. Valdavalt on need humanitaarteadused, sest humanitaaruuringutel on enamasti ka ajalooline mõõde. Sama tähendusega on ingliskeelne termin *research library* – tõsiteadlastele mõeldud igakülgne kollektsioon mingi valdkonna, akadeemilise distsipliini või distsipliinide rühma uurimiseks vajalikest materjalidest (Reitz 2004, 613). Viimaste seast võib eristada humanitaarraamatukogu – *library of humanities*, s.t raamatukogu, mis sisaldab humanitaarteadlastele vajalikku kirjandust.

Teadusraamatukogu avaras mõistes sisaldub ühelt poolt orienteeritus kõigi valdkondade teaduskirjanduse komplekteerimisele, teiselt poolt eeldab see teatud pealiskaudsust. Kõikide valdkondade erialakirjandust ei ole võimalik (ega vajalik) koguda ammendavuse põhimõttel. Eesti keeles kasutab mõistet uurimisraamatukogu näiteks Eestirootslaste Kultuuri Selts (ilmselt tõlkena rootsikeelsest sõnast *forskningsbibliotek*). Humanitaarraamatukogu nimetust kandis aastaid Tartu Ülikooli raamatukogu allüksusena tegutsenud, kuid nüüdseks kahjuks eraldi raamatukoguna oma tegevuse lõpetanud raamatukogu. Tõsiasi, et Eesti raamatukogunduses säärast mõistet ei kasutata, viitab sellele, et Eesti raamatukogupoliitikas ei ole humanitaarraamatukogude probleemidele ja spetsiifikale tähelepanu pööratud. Kummatigi on humanitaarraamatukogudega tegeldud intensiivselt nii teoreetiliselt kui ka

rakenduslikult Saksamaal, see on riigis, kust on pärit nii Eesti raamatukogunduse juured kui ka siiani väärtuslikem osa meie raamatuvaradest.

Elektroniline tekst hõlpsasti muudetav

Informatsiooni säilitava ja vahendava institutsioonina peegeldab raamatukogu, iseäranis teadusraamatukogu, ühiskonna teadusruumis toimuvaid muutusi. Tänapäeva infotehnoloogia näib olevat lammutanud traditsioonilise raamatukogu alused. Teabe ülikiire levik suurte vahemaade taha ja raamatu, õigemini infokandja immaterialiseerumine on muutnud otsustavalt ja pöördumatult raamatukogu olemust. Raamatukogu ei ole enam seotud kindla kohaga, tekstide ruumiline korrastatus on asendunud nende ajalise järjestusega. Info kättesaadavus ei sõltu raamatu asukohast, vaid meie arvuti kiirusest. Teoreetiliselt on võimalik digiteerida kõik tekstid ja kaotada raamatuhooldlad ning koos sellega ka traditsioonilise raamatukogu probleemid. Kuid ainult teoreetiliselt. Lisaks sellele, et nüüdisaegne infotehnoloogia nii radikaalset muudatust ei võimalda, ei oleks selline raamatukogu enam kultuurimälu alus. Mälu kui niisugune kaoks üldse, sest mälu üks karakteristikuid on valikulisus. Kultuurimälu struktureerivad sotsiaalsete gruppide vajadused ja huvid. Totaalne mälu oleks ühtaegu mälu lõpp. Raamat ei ole neutraalne infokandja, vaid on seotud teiste raamatutega. Andmebaas ei saa korvata raamatukogu kui raamatute ruumi. Teadmiste akumulatsioon ja kultuurimäluga seotud probleeme ei saa lahendada ei traditsioonilise raamatukogu kangekaelse säilitamise ega digitaalsele raamatukogule ülemineku teel. Nüüdisaja infoühiskonna olulisemaid tunnuseid on ruumi ülemvõimu loovutamine ajale, õigemini kiirusele. Kõikehõlmav kiirus pakub palju ahvatlevaid võimalusi, kuid kätkeb ka destruktiivset alget, jätmata aega teksti süüvimisele, samuti kriitilisele suhtumisele. Elektroniline tekst ei ole autoriseeritud, ta on hõlpsasti muudetav ja seega vähe usaldusväärne. Ka pole ta jäigalt seotud oma tekkimise ajaga, nagu seda on lineaarse kirjakuultuuri tekstid (Stocker 1997, 95–98). Kõik see, eriti aga viimati mainitud aspekt, muudab trükiraamatu ja klassikalise raamatukogu humanitaarteadlase jaoks asendamatuks.

Humanitaarraamatukogu on humanitaarteadlase laboratoorium

1980. aastate algul uuris humanitaarraamatukogu kui iseseisvat raamatukogutüüpi Saksa teadlane Bernhard Fabian. Raamatus “Buch, Bibliothek und geisteswissenschaftliche Forschung” on ta analüüsinud seda tüüpi raamatukogu kujunemislugu ja rolli ühiskonnas ning pakub välja programmi nende raamatukogude kavakindlaks arendamiseks. Humanitaarraamatukogu või teisisõnu uurimisraamatukogu loodi algselt Ameerika Ühendriikides *independent research library* nimetuse all Yale'i, Harvardi ja Columbia ülikooli juures kindla teadlastekontingendi teenindamiseks humanitaaruuringute läbiviimisel. 1970.–80. aastail levisid sedalaadi raamatukogud Saksamaale ja Prantsusmaale. Uurimisraamatukogu komplekteerimiskriteeriumid on Fabian sõnastanud järgmiselt: humanitaarse profiiliga teadusraamatukogu on koht, kus säilitatakse nii uurimistulemusi kui ka algallikaid, s.t teaduskirjandust ja teaduslikku uurimisainest. Selline raamatukogu ei kanna üksnes kultuurimälu funktsiooni, vaid on ka humanitaarteadlase töökeskkond, tema laboratoorium. Humanitaar- ja reaalteadlaste infovajadused on põhimõtteliselt erinevad. Viimased ei ole keeruliselt struktureeritud ja on keskendunud eelkõige nüüdiskirjandusele.

Humanitaarteadlasele ei ole olemas vananenud või aktuaalsuse kaotanud kirjandust. Fabiani järelduste kohaselt peab ideaalne humanitaarraamatukogu vastama järgmistele tingimustele:

1. omama ajalooliselt väärtuslikke unikaalseid kogusid, mille säilimine ja komplekteerimise järjepidevus on tagatud;
2. kogud peavad olema uurijale võimalikult täielikult avatud;
3. uurijale tuleb luua ideaalsed töötingimused (Volodin 2002, 116–120).

(Bernhard Fabiani tsiteeritud teost Eesti raamatukogude elektroonilises kataloogis ei leidu.)

Bernhard Fabiani humanitaarraamatukogu kontseptsioon on peaaegu täiuslikult realiseeritud Hertsoginna Anna Amalia raamatukogus (*Herzogin Anna Amalia Bibliothek*) Saksamaal Wolfenbüttelis. Selle raamatukogu juhataja Michael Knoche on oma tegevuspraktikast lähtudes arendanud edasi ka humanitaarraamatukogu teoreetilisi aluseid. Vastamaks humanitaarraamatukogu kriteeriumidele peab raamatukogu tema arvates (lisaks eelmainituile) olema institutsionaalselt või organisatsiooniliselt sõltumatu, välistamaks võimaluse, et institutsioon, mille allüksus ta on, seab oma huvid kõrgemale raamatukogu omast. Tagamaks kõigile uurijaile kirjanduse kättesaadavuse ei laenutata humanitaarraamatukogu trükiseid välja. Raamatukogus peab olema tagatud järjepidev nüüdisaegse sekundaarse teaduskirjanduse komplekteerimine ning ka vanema kirjanduse säilimine ja restaureerimine. Humanitaarraamatukogu on ühtaegu teaduslik uurimisasutus. Raamatukogu fondide põhjal avaldavad raamatukogu töötajad publikatsioone, osalevad uurimisprojektides ja korraldavad konverentse. See eeldab mõistagi raamatukogutöötajailt head humanitaarhariduslikku tausta, mis ühtaegu tõstab raamatukogu taset teadustöö keskkonnana (Volodin, 2002, 125–134).

Raamatukogu – harulduste arhiiv või teaduskeskus?

Paari aasta tagused puhuti teravaks muutunud väitlused Eesti teadusraamatukogude üle keskendusid valdavalt infotehnoloogilistele uuendustele nüüdisaegse teadusinformatsiooni hankimise kontekstis (vt nt Normak 2004; Kollist 2004; Nurmiste 2004; Sürje 2004). Humanitaarkirjandusest selles diskussioonis kuigi palju juttu ei olnud. Tartu Ülikooli raamatukogu toonane direktor Toomas Liivamägi on küll nentunud, et humanitaarile on raamat või raamatukogu ise selleks laboratooriumiks, milles või millega ta töötab, kuid libiseb kohe meeldivemale teemale. Rahuloluga tõdeb ta: “Elektrooniliste andmebaaside ja muude materjalide kasutamine nii Tartu Ülikoolis kui ka Eestis tervikuna on suhteliselt väljakujunenud ja küllaltki intensiivne, olles elanike arvuga võrreldes konkurentsilt suurem kui teistes Ida-Euroopa ja muudes üleminekuriikides.” (Liivamägi 2003, 72–73.)

Humanitaarteadlaste infovajaduste teisejärguliseks pidamise põhjused raamatukogunduslike otsustuste puhul on ühelt poolt objektiivsed (piiratud rahalised võimalused) ja üldised (näiteks juba eelmainitud ärimaailma prioriteetide surve), teiselt poolt on sel Eestis ajaloolised juured.

Teatavasti hõlmavad humanitaarteadused rahvusteadusi, s.t teaduslikke distsipliine, mis uurivad mingi rahvuse identiteediga seotut. Kirjalikel allikatel on nende teadusalade puhul

kaalukas osa. Raamatukogu vajab humanitaarteadlane kui tekstide arhiivi, igasugune arhiiv omakorda eeldab tekstide kogumise järjepidevust.

Okupatsiooniaeg kahandas kogusid

Nõukogude okupatsioonivõimud kahjustasid humanitaarkirjanduse kogusid Eesti raamatukogudes nii otseselt kui ka kaudselt. Kõige jõhkramalt mõistagi kirjanduse sihipärase ja järjepideva hävitamise teel esimesest okupatsioonisüvest alates, et moonutada allutatud rahva identiteeti. On väga iseloomulik, et Eesti ajaloo suurim kirjanduse hävitamise kampaania raamatukogudes kavandati 1949. aasta märtsis, suure küüditamispäeva eelöhtul. Raamatukogudest kõrvaldatud, hävitatud, mõnel juhul ka teadusraamatukogude erihoiuosakondadesse suletud kirjandus oli nimelt humanitaarkirjandus – sõjaeelses Eesti Vabariigis ilmunud täppisteaduslikud trükised ei olnud vallutajate ideoloogiaga kuidagi vastuolus (Lotman 1991, 104–105). Teine, samuti rahvusliku identiteedi muutmisele suunatud samm oli Eesti raamatukogude kontaktide katkestamine väljaspool Nõukogude Liidu piire asuvate raamatukogudega alates 23. augustist 1940 (*ibid.* 94). Kui kirjanduse hävitamine pidi moonutama eestlaste ajaloolist identiteeti, siis läänemaailmast äralõikamine teenis muu hulgas kaasaegse kultuurilise identiteedi muutmise eesmärki. Eesti raamatukogude humanitaarkirjanduse kogudesse poole sajandi vältel tekkinud võõrkeelse kirjanduse lüngad on vaevalt üldse korvatavad. Peale selle, et paljude valdkondade kohta leidub ainult juhuslikke ja puudulikke trükiseid, katkes ka komplekteerimistraditsioon.

Kolmas humanitaarkirjanduse diskrediteerimise põhjus oli kaudsem ja varjatum, kuid seda kaugemale ulatava mõjuga. Nimelt kuulus Nõukogude Liidus (nagu Saksamaal kolmanda Reichi ajal) riigi totalitaarsest ideoloogiast lähtuvalt eelistus tehnikakirjandusele. 1950. aastail loodi kogu Nõukogude Liidus teadus- ja tehnikaraamatukogude võrk, millele kirjanduse ja kvalifitseeritud tööjõu muretsemine oli riiklik prioriteet. Saavutused selles valdkonnas olid muljetavaldavad ja mõjutasid seda tüüpi raamatukogude arengut kogu maailmas (Volodin 2002, 114–115). Tehnikaraamatukogude väärtustamine tõstis ka seal töötava raamatukoguhoidja eneseteadvust, Tallinna Pedagoogilise Instituudi raamatukogunduse osakonnas peeti näiteks tehnikaharus õppimist tunduvalt prestiižikamaks. Kuigi informaatika tähendas selles teaduskonnas õppeainena sisuliselt raamatukogundust, kõlas see sootuks “teaduslikumalt”. Eesti vabanemine ja pedagoogilise instituudi ümbernimetamine ei muutnud raamatukogunduse kateedri suhtumist humanitaarteadustesse ja humanitaarkirjandusse. Informaatika muutus sujuvalt infoteaduseks ning tulevaste raamatukoguhoidjate ja raamatukogundusasjatundjate õppekavast kadusid järk-järgult justkui oma vanamoodsust häbenedes humanitaarained.

Lõpetuseks

Humanitaarkirjanduse komplekteerimine on ajapikku paranenud kõigis Eesti teadusraamatukogudes, kuid stipendiumide toel välismaa raamatukogudes töötamiseta humanitaarteadlane toime ei tule. Kas Eestis oleks eeldusi ühe Bernhard Fabiani ja Michael Knoche väljatöötatud põhimõteteid järgiva humanitaarraamatukogu – humanitaarteadlase töökeskkonna – rajamiseks? Kõige olulisem selleks – ajalooliselt väärtuslik unikaalne raamatukogu on meil Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltica osakonnana ju

olemas, pärit samast Saksa kultuuriruumist. Eesti ühiskonna eelistuste küsimus on, kas see raamatukogu jääb lihtsalt harulduste arhiiviks või kujuneb viljakaks teaduskeskuseks.

Kasutatud kirjandus

E-raamatukogu on meie suur tulevik (2004). Intervjuu TPÜAR-i direktori Andres Kollistiga. – Raamatukogu, nr 2, lk 4–5.

Kollist, A. (2004). Vastandite ühtsus ja võitlus ülikoolide ja teadusraamatukogude arengus. – Raamatukogu, nr 6, lk 5–7.

Liivamägi, T. (2003). 200 aastat Tartu Ülikooli Raamatukogu. – Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu aastaraamat 2002. Tartu, lk 69–74.

Lotman, P. (1991). Raamatukogu roll sõjajärgses Nõukogude Eestis. – Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised 2, lk 87–121.

Normak, P. (2004). Teadusraamatukogu kui virtuaalne reaalsus. – Raamatukogu, nr 1, lk 4.

Nurmiste, T. (2004). E- on edukuse mõõdupuu. – Raamatukogu, nr 2, lk 6–8.

Reitz, J. M. (2004). Dictionary for Library and Information Science. Westport, Connecticut, London.

Stocker, G. (1997). Schrift, Wissen und Gedächtnis: das Motiv der Bibliothek als Spiegel des Medienwandels im 20. Jahrhundert. Würzburg: Königshausen und Neumann.

Sürje, P. (2004). Rahastamine ja võimalik koostöö. – Raamatukogu, nr 3, lk 4.

Volodin 2002 = Володин, Б. Ф. (2002). Научная библиотека в контексте научной, образовательной и культурной политики. Санкт-Петербург.

Märkused

1 Selle kirjatöö ajendiks on Eesti Rahvusraamatukogus 8. veebruaril 2006 vene raamatukoguajaloolase Boriss Volodini mälestusele pühendatud seminar “Humanitaarraamatukogu infoühiskonnas”.